

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора історичних наук,
професора Глушка Михайла Степановича на дисертацію
Темченка Андрія Івановича “Традиційні магічно-лікувальні практики:
антропологічний дискурс та семантичні трансформації”, подану на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія**

Серед різних видів народних знань великою популярністю користується у сучасників медицина. Значну увагу приділяють їй і народознавці – етнологи та фольклористи, а також діалектологи. Звернення до народної медицини особливо посилюється у кризові періоди, на кшталт сьогоденної боротьби з COVID-19.

Окреме місце в системі народних знань з медицини посідають замовляння (лікувально-обрядові тексти) та пов'язані з ними магічно-лікувальні дії непростих (наділених, згідно з народною демонологічною традицією, надприродною силою) людей – “знахарів”, “шептух”, “баяльників”, “примівників” тощо. За останні три десятиліття ця частина традиційного лікування також уже неодноразово була в центрі уваги українських народознавців, що знайшло вияв у значній кількості нової друкованої продукції – наукових і науково-популярних статей та окремих монографій. Однак, дослідників усної народної творчості (фольклористів) замовляння цікавили передусім як жанр словесного фольклору у формі усталених речитативних, переважно віршованих тирад, що супроводжують магічні дії їх виконавців. Натомість етнологи вивчали переважно світоглядні уявлення учасників магічно-лікувальної практики, географію і ступень побутування цього виду народної медицини наприкінці XIX – на початку XXI ст. тощо.

Запропонована до захисту докторська дисертація Андрія Темченка принципово відрізняється від усіх попередніх досліджень з цієї тематики, оскільки її автор розглядає традиційні магічно-лікувальні практики як текст народної культури українців, реконструює приховані в лікувально-обрядових текстах первісні міфологічні мотиви і образи, аналізує і відтворює різні грані (міфофонетику, міфоритміку, міфосинтактику тощо) народного слова у традиційних замовляннях. Успішно впоратися з такими складними напрямками наукових студій можна було, зрозуміло, лише з-за умови нестандартного погляду на досліджуваний об'єкт народної культури, використання комплексного міждисциплінарного аналізу лікувально-обрядових текстів та інших явищ духовного і матеріального світу, застосування широкого аналітичного й методичного інструментарію тощо.

Новаторство рецензованої дисертації полягає передусім у тому, що міфологічну семантику народних замовлянь А. Темченка розглядає як дворівневу систему. На першому рівні дослідник з'ясовує смислові значення лікувально-обрядових текстів в історичному ракурсі, відтворює архаїчні значення головних мотивів і образів автентичних українських замовлянь, виявляє і простежує їхній зв'язок з мотивами й образами індоєвропейської міфологічної традиції. На другому рівні автор дисертації досліджує фонологію, ритміку і синтактику замовлянь, що дозволило розглянути народні твори у двох ракурсах – з погляду формотворення і міфотворення. Реалізація відповідного наукового підходу виявилася для дослідника цілком успішною, позаяк дала йому можливість з'ясувати конкретне місце людини в міфологічній картині світу, докладно розглянути тілесні, просторово-часові та вербально-акціональні коди традиційної культури населення України.

Дослідження А. Темченка є неординарним також з тієї причини, що змушує читача задуматися над низкою інших актуальних наукових аспектів, тісно пов'язаних із духовною культурою українців. Зокрема, часте апелювання автора рецензованої роботи до різних історичних епох (доби мисливства, початків розвитку скотарства і землеробства, раннього і пізнього середньовіччя тощо) актуалізує нагальну потребу розробки нового напрямку в українській етнології – історичної етнології, без результатів якої, на наше глибоке переконання, праця народознавців і надалі буде нагадувати пошук “чорної кішки в темній кімнаті”. Надіятися на плідні результати українських археологів та знавців давньої історії на цій ниві не доводиться, оскільки часто-густо вони “відтворюють” окремі сфери духовного життя дописемних мешканців України на власний розсуд, без належного залучення результатів праці сучасних етнологів і мовознавців та без зіставлення своїх “реконструкцій” із культурними реаліями XVIII – першої половини XX ст.

Докторська дисертація А. Темченка має традиційну структуру: вступ, чотири основні розділи, висновки, список використаних джерел і літератури та додатки. Структура основної частини праці відзначається стрункістю і чіткістю. Всі розділи поділяються на підрозділи, а перший підрозділ другого розділу ще і на шість параграфів, що засвідчує належне засвоєння її автором предметної сфери досліджуваної теми.

У “Вступі” наявні обов'язкові складові, характерні для праць відповідного жанру, – стисло обґрунтована актуальність теми, зазначений зв'язок роботи з науковими темами, окреслено об'єкт, предмет, хронологічні й територіальні межі дослідження, визначено мету і дослідницькі завдання, наукову новизну і практичне значення роботи тощо. Щоправда, погодитися з тим, що об'єктом дослідження є “традиційна обрядова культура” (с. 26), рецензент не може, позаяк це не підйомний для одного етнолога масив духовних надбань

людства; насправді ж у дисертації постійно йдеться лише про один об'єкт наукового аналізу – традиційні магічно-лікувальні практики, а все інше, до чого апелює автор – тло, на якому з'ясовується міфологічна картина світу людини, пов'язана з лікувально-обрядовими текстами (замовляннями). У зв'язку з цим уточнення потребує і предмет дослідження.

У першому розділі “Магічно-лікувальні практики і міфо-фольклорна традиція” автор аналізує основні етапи та напрями вивчення досліджуваної проблематики, її інформаційний ресурс і джерельну базу, окреслює методологічні засади своєї праці. Зокрема, в межах часової дистанції дисертант розглядає процес нагромадження наукових знань про лікувальну практику, визначаючи водночас головні тенденції цього процесу та аналізуючи творчі здобутки провідних учених. Серед імен кількох десятків дослідників, які вивчали народні замовляння, фігурують публікації М. Крушевського, Є. Шарка, М. Сумцова, І. Іванова, І. Бенковського, Б. Грінченка, В. Гнатюка, А. Онищука, В. Петрова, Г. Бондаренко, М. Москаленка, М. Гладкого, А. Шкарбана та інших народознавців. Окрему увагу дисертант акцентує на працях “теоретичного характеру” (І. Гунчик, К. Кириєнко, І. Борисюк, О. Соляр, О. Боряк, С. Швидкий та ін.). Йдеться тут і про зарубіжних авторів, які зверталися до проблематики лікувально-обрядових текстів (45–46, 52–55), фахівців суміжних гуманітарних галузей знань – філософів і мовознавців (с. 43–45, 46–48), соціологів і психологів (с. 48–50).

Основу дисертаційної роботи А. Темченка склали дві основні групи джерел: тексти замовлянь й описи лікувальних обрядів та етнографічні, фольклорні, лінгвістичні й археологічні матеріали, що стосуються інших ділянок традиційної духовної культури, передусім календарної і сімейної обрядовості. Серед першої групи джерел автор виділяє власні записи народних замовлянь і записи десятків його попередників – етнографів і фольклористів, частина яких уже опублікована, інша (менша) частина – ще зберігається у рукописних фондах наукових інституцій. Загалом, за нашими спостереженнями, під час реконструкції первісної міфологічної картини світу, простеження процесу трансформації семантики образів і сюжетів у лікувально-обрядових творах, обґрунтування власної наукової позиції, відстоювання авторських ідей та наукових тез, дослідник найчастіше звертається до відомого об'ємного видання “Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.)” (Москва: Индрик, 2003. 752 с.), які до друку підготували фахівці (етнолінгвісти) Інституту слов'янознавства РАН Т. Агапкіна, Є. Левкієвская та О. Топорков.

Особисто нас зацікавив другий, об'ємний за обсягом розділ дисертаційної роботи “Семантична онтологія і образна система лікувально-обрядових текстів” (с. 71–201), у якому А. Темченко розглядає цілу низку важливих і складних за характером наукових питань, безпосередньо пов'язаних із народними замовляннями. Йдеться, зокрема, про окремі

модифікації антропності, описані за допомогою “тексту тіла”: формульні властивості тіла як “механічної” моделі всесвіту, обрядову семантику “тілесної” душі, символіку голови і кровоносної системи, дуально-опозиційні локуси тілесного низу, структурно-семантичні коди кістяка людини. Зіставивши різні образи астральних тіл, природних явищ, окремих елементів природи з тілом людини, дослідник дійшов висновку, що в уявленнях давніх слов’ян тіло всесвіту і тіло людини мали однакову структуру – “верх–середина–низ”, що дає змогу пояснити семантику потрійних жертвоприношень та походження уявлень про “тілесну” душу. Автор також доводить, що у міфологічній картині світу голова утворює окремий текст, який асоціюється з космічним “верхом”, натомість статеві й видільні органи становлять його “низ”. Інакше кажучи, з погляду міфології, “верх” і “низ” тіла є наочним виявом бінарної пари чи антитези “життя–смерть”.

У цьому самому розділі розглядається ще одна важлива складова реалізації антропного принципу – рахування (с. 151–206). Дисертант встановив, що операції з числами (пряме чи зворотне рахування, перерахування, вирахування) є рудиментом архаїчного обряду в народних замовляннях. За їх допомогою виявляли причини походження хвороби, “ареали” дислокації недуг та місця, куди їх відсилали. У міфологічній картині світу числа виконують функцію поєднаних між собою знаків, які утворюють прихований текст. Автор доводить, що здійснення операцій з числами дозволяє розташовувати об’єкти міфологічної картини світу в ієрархічній послідовності, вести облік невидимих об’єктів, пов’язаних з потойбічним світом, структурувати ушкоджене недугою тіло та ін. Особливе місце в лікувально-обрядовому тексті посідають числа-образи на зразок “сімдесят сім трясовиць”, “дев’яносто дев’ять лихоманок”, “сто ран”. На основі реконструкції лікувально-обрядових текстів дослідник відтворив також семантику чисел від нуля (0) до дев’яти (9), а також числа 12. Водночас ці результати праці дають змогу краще розуміти природу походження традиційних поминальних днів, яких слов’яни загалом й українці зокрема дотримуються і досі.

У третьому розділі “Хронотоп лікувального міфу” (с. 206–311) йдеться про семантику часу і простору. Зокрема, дослідник встановив, що культурний час завжди орієнтований на рух сонця. З місцезнаходженням сонця пов’язується зіставлення річного і добового часу – ранок–весна, вечір–осінь, що в кінцевому результаті зумовлює час виконання замовлянь від певних недуг. Встановлено також, що в лікувально-обрядових текстах слов’ян загалом й українців зокрема превалює місячна символіка.

Простір А. Темченко структував по горизонталі та вертикалі, встановивши чотиривимірність для першого його виду і тривимірність для другого. Тут же з’ясовується конкретні складові простору, наявні у замовляннях. Зокрема, автор дисертації виявив, що в

лікувально-обрядових текстах докладно перераховуються елементи “земного” і “небесного” ландшафтів. Важливе місце в організації простору посідає центр – місце стабільності.

У завершальному (четвертому) розділі “Семантична морфологія лікувально-обрядового тексту як вербальна функціональна структура” (с. с. 312–361) автор докторської дисертації підтверджує міцні знання свого основного фаху – філолога. Зокрема, застосувавши різні засоби і методи лінгвістичного аналізу, дослідник з’ясовує звукову та ритмічну структуру лікувально-обрядового тексту. Точніше, вперше в українській етнологічній науці доведено, що звукова експресія (кількість сильних і слабких звукових інтонацій) у народних замовляннях залежала від характеру недуги, якої намагалися позбутися за допомогою слова. Це саме стосується і ритму, який А. Темченко розглядає як засіб кодування міфологічної інформації, який виявляється в інтонації, словесних повторах, смислових наголосах лікувально-обрядових текстів тощо.

Словом, погляд на традиційні магічно-лікувальні практики як на багатогранне історико-культурне явище дозволили А. Темченку підготувати фахове, цікаве і важливе етнологічне дослідження. Оригінальність рецензованої докторської дисертації забезпечують також спроби автора реконструювати етимологію народних назв різних реалій, тісно пов’язаних із традиційними магічно-лікувальними практиками. Що важливо, саме під час відповідного етимологізування дослідник не обмежується лише аналізом українського фактографічного матеріалу, а й широко залучає лексику різних сучасних європейських народів та давніх історичних спільнот, зокрема й індоєвропейської епохи.

Позитивно оцінюючи дисертаційну працю А. Темченка загалом, водночас змушені висловити ряд зауважень і побажань, звернути увагу на деякі прогалини, недоречності, погрішності фактографічного характеру тощо.

Перше, незважаючи на використання 690 одиниць джерел і наукової літератури, здобувач наукового ступеня з невідомих нам причин оминув цілу низку важливих сучасних студій, фактографічний матеріал яких був би корисним для підкріплення його дослідницьких положень і загальних висновків. Ідеться передусім про монографію Надії Войтович “Народна демонологія Бойківщини” (Львів, 2015. 226 с.), у якій значне місце відведено аналізу властивостей та ознак людей з демонічними властивостями, зокрема і “непростих” чи “знаючих”. Цікавою з цього погляду є також монографія Володимира Галайчука “Українська міфологія” (Харків, 2016. 288 с.), текст якої побудований переважно на новому польовому етнографічному матеріалі. Сказане стосується і дослідження “Туцувська міфологія: етнолінгвістичний словник” (Львів, 2002. 215 с.) українського мовознавця Н. Хобзей. Відсутні у дисертаційній роботі й окремі важливі праці наших попередників. Наприклад,

цінний фактографічний матеріал про традиційні способи лікування за допомогою слова (замовлянь) містить об'ємний збірник нарисів “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края” (Харьков, 1898. Т. I, XXXII+1012 с.), виданий за редакцією В. В. Іванова. Корисними були б для дослідника наукові спостереження та висновки Ф. Колесси про народні вірування про душу і загробне життя в українській похоронній та поминальній обрядовості (Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. CCXLII, с. 7–86). По-іншому тлумачив би дослідник окремі явища традиційної магічно-лікувальної практики загалом і присутні у замовляннях імена святих та міфологічних персонажів зокрема, простудіювавши фундаментальну монографію відомого українського мовознавця М. Худаша “Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких божеств” (Львів, 2012. 1061 с.).

Друге, знайомлячись із першим розділом докторської дисертації А. Темченка, у нас закрадалася думка, що її автор не надто добре обізнаний з історією української етнографічної науки. Скажімо, епохальне серійне неперіодичне видання НТШ у Львові “Материяли до українсько-руської етнольоґії” автор вважає чомусь “збіркою” (с. 35), а мовлячи про “Етнографічний вісник”, стверджує, що А. Лобода і В. Петров “поновили” його видання у 1925 році (с. 36). Насправді ж це був самостійний друкований орган (1925–1932) Етнографічної комісії ВУАН і він не мав нічого спільного з “Етнографічним збірником” (1895–1929) – друкованим органом НТШ у Львові. Масштабну за обсягом вступну статтю В. Гнатюка “Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків”, яка відкриває обидві частини його відомої двотомної фольклористичної збірки “Знадоби до української демонольоґії” (Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т. XXXIV, с. V–XLII; т. XXXV, с. V–XXIV), А. Темченко вважає чомусь продовженням збірки “Знадоби до галицько-руської демонольоґії” (Етнографічний збірник. Львів, 1904. Т. XV) (с. 35, 62), а не самостійною працею – “прелюдією” опублікованих у цьому виданні народних творів розповідного жанру. До речі, бібліографічний опис цієї праці помилково поданий і в списку використаних джерел та літератури (с. 391). Натомість в останньому не виявляємо важливу працю класика українського народознавства (В. Гнатюка), опубліковану вже в добу незалежності – “Нарис української міфології” (Львів, 2000. 263 с.). О. Франко (вона) ніколи не опікувалася часописом “Жите і слово” (с. 35), позаяк видання заснував й особисто редагував Іван Франко.

Третє, сказані у другому пункті зауваження підтверджують найменування та інтерпретація автором дисертації етнології як науки. З невідомих нам причин сучасний дослідник вважає її “соціальною” наукою (с. 36), хоча з часів Ф. Вовка в Україні вона була і

досі є історичною галуззю наукових знань. Цілком незрозумілою є для нас авторська версія диференціації сучасної української етнології на різні напрями – описово-етнографічний, популярно-народознавчий, теоретико-етнологічний і проблемно-філософський (с. 37). Надуманими є і “реконструктивні напрями в етнології”, які виникли, за твердженням автора, на основі публікацій А. Терещенкової, В. Петрова, Ф. Колесси та А. Лободи (с. 59). Безпідставно виділяються в етнології “праці з акцентології” як окремий “напрямок” (с. 48), позаяк вони мають суто мовознавчий характер. “Лікувальна обрядовість” також ніколи не становила “один із розділів етнології” (с. 65), а була і буде лише невід’ємною частинкою традиційної духовної культури етносу.

Четверте, пов’язуючи сюжети і міфологічні образи лікувально-обрядових текстів з локусами людини, автор інколи занадто довільно датує та інтерпретує конкретні явища господарської діяльності, предмети хатнього інтер’єру та повсякденного побуту. Скажімо, мовлячи про коня як упряжну тварину, дослідник твердить, що із “семантикою правильного чотирикутника пов’язаний звичай запрягати для представників верховної влади квадригу коней або пару волів...” (с. 250). Однак, познайомившись із нашою монографією “Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема)” (Львів, 2003. 444 с.), дослідник пересвідчиться в зовсім іншому – в його архаїчному походженні та безальтернативності в дописемну добу. Це саме стосується й інших міркувань про коня і вола (с. 248, 251, 292, 293) Важко погодися з міркуванням автора дисертації і про те, що із землеробством було знайоме давнє населення лише лісостепової смуги Східної Європи (с. 272), а його початки сягають тільки доби бронзи.

Історичній дійсності не відповідають й інші наукові міркування здобувача наукового ступеня стосовно минулого населення України. Скажімо, важко погодитися з його твердженням про те, що “звичаї відзначати початок нового місяця стосувався також землеробських культур (жита, пшениці, проса..? – М. Г.), де панував сонячний календар, а шанування місяця було пережитком часів мисливства і первісного скотарства” (с. 219), скільки воно ніяк не узгоджується з церковним календарем усіх сучасних православних слов’ян, а також віруючих УГКЦ. Безпідставним є також твердження автора про те, що у традиційному житлі західна стіна завжди була “глухою” (с. 176, 248–249), тобто без вікон, оскільки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у багатьох випадках у ній обов’язково обладнували невеличке за розмірами “запінне” віконце. Крім цього, в доісторичну добу, коли активно функціонували різноманітні замовляння, домінувало заглиблене і напівзаглиблене житло, у якому вікон не було зовсім, через що (за логікою А. Темченка) всі стіни помешкання могли б виступати аналогом “сліпоті” (с. 248–249). Інший приклад: спираючись

на думку Б. Рибаківа, А. Темченко повторює абсурдну за змістом думку цього історика про можливий зв'язок радянського обеліска з “початковим зняттям ритуального убивства”, а встановлення на могилах дерев'яних паль вважає “архаїчним способом вшанування померлих” (с. 268–269). Достатньо переглянути старі кладовища на Поліссі та в Карпатах, щоб пересвідчитися: давнім (якщо не найдавнішим) меморіальним знаком були дерева, які висаджували на могилах. У минулому меморіальними знаками слугували також кам'яні плити, а на Поліссі – дерев'яні “прикладі”. Невідомі нам і мисливські сітчасті “тенети” у формі чотирикутника (с. 271, 277), позаяк для ловлі дрібних диких тварин і птахів виготовляли із мотузок сильця та петлі.

П'ятье, розглядаючи міфологічну семантику лікувально-обрядових текстів, час від часу А. Темченко зупиняє свій погляд навіть на віддалених доісторичних епохах – на добі домінування привласнювального господарства (мисливства та рибальства), коли, власне, і могли виникнути найдавніші народні замовляння. Водночас добре відомо, що наприкінці ХІХ ст. у слов'ян загалом і в українців зокрема побутували окремі зразки саме мисливських і рибальських замовлянь, які з невідомих нам причин автор дисертаційного дослідження не залучив зовсім. Натомість, зважаючи на історичну тяглість цього жанру усної народної творчості, наукове зацікавлення становлять відмінні і подібні/аналогічні їх характеристики (міфологічна картина світу, простір, час, ритміка тощо) з наявними міфологічними образами та семантикою в лікувально-обрядових текстах. Принаймні, результати такого зіставлення відкрили б додаткову завісу стосовно історичного процесу виникнення та поступального розвитку народних лікувально-обрядових текстів.

Шосте, для підтвердження власної наукової позиції здобував високого наукового ступеня досить часто черпає конкретний фактографічний матеріал (замовляння, приказки, загадки) з наукового доробку різних зарубіжних учених – польських, сербських, чеських, німецьких та інших. Однак, цей матеріал автор подає в оригіналі (польською, чеською, німецькою та іншими мовами) (с. 79, 112, 154, 174, 175, 178, 186, 290, 291 та ін.), а не в перекладі українською, що, зважаючи на вид і характер рецензованої роботи, вважаємо порушенням стандартних вимог.

Однак, зазначені недоліки, прогалини та упущення не змінюють наше загальне позитивне враження про докторську дисертацію А. Темченка, позаяк вона є першою самостійною новаторською працею про міфологічну картину світу в лікувально-обрядових текстах (замовляннях). Прикінцеві висновки до кожного розділу і підрозділів та загальні “Висновки” впливають із наведеного у дослідженні фактографічного матеріалу, містять чимало нових наукових спостережень та оцінок.

Виклад тесту рецензованої дисертації чіткий, діловий і стилістично вправний. Зміст її основні результати проведеної дисертантом роботи відображені в авторефераті та численних опублікованих працях (їх загальна кількість сягає аж 54 назви, з них: три індивідуальні монографії, причому одна з них надрукована за межами України, 33 статті в наукових фахових виданнях України, 4 статті в зарубіжних фахових виданнях, а також 14 публікацій, результати яких апробовані на всеукраїнських і регіональних наукових конференціях).

Загалом дослідження Андрія Темченка є завершеною самостійною науковою працею, у якій отримані вагомі теоретичні та практично значимі результати. За науковим рівнем, обґрунтованістю основних положень і висновків, практичним значенням дисертаційна робота “Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації”, представлена на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія, відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13 чинного “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р., № 567 від 27 липня 2016 р. та № 943 від 20 листопада 2019 р.), а її автор, Темченко Андрій Іванович, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології
Львівського національного університету
імені Івана Франка

М. С. Глушко

18 квітня 2021 р.

